

स्वच्छ भारत मिशन कार्यक्रमाचे मूल्यमापन

डॉ. ए. आर. वागडव

प्राध्यापक व विभागप्रमुख

समाजशास्त्र विभाग

विवेकानंद कला, स. द. वाणिज्य व विज्ञान

महाविद्यालय, छ. संभाजीनगर.

Abstract-

महात्मा गांधी यांनी आपल्या तत्त्वज्ञानात स्वच्छतेला अधिक महत्व दिले आहे. भारत एक विकसनशील राष्ट्र असून भारतापुढे अनेक समस्या उभ्या आहेत. त्यापैकी एक म्हणजे अस्वच्छतेची समस्या होय. अस्वच्छतेच्या समस्येमुळे भारतासारख्या अनेक देशांच्या आर्थिक विकासाला खिळ बसल्याचे आपल्या निदर्शनास येईल. भारतातील स्वच्छता आणि कचरा व्यवस्थापन संबंधीच्या समस्या सोडविण्यासाठी पंतप्रधानांनी 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी 'स्वच्छ भारत मिशनची' सुरुवात केली. सर्वांसाठी स्वच्छता सुविधा निर्माण करणे तसेच उघड्यावर शौचवास मज्जाव करणे हा स्वच्छ भारत मिशनचा मूळ उद्देश होता. स्वच्छ भारत मिशन ही जगातील सर्वात मोठी स्वच्छता मोहिम मानली जाते. या अभियानांतर्गत केवळ शौचालये बांधण्यावरच लक्ष केंद्रीत केले गेले नाही तर समाजातील वर्तणुकीत बदल घडवून आणण्यावरही लक्ष दिले गेले आहे. स्वच्छता अभियानाच्या परिणामस्वरूप गेल्या काही वर्षांमध्ये अतिसारामुळे बालमृत्यू होण्याचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या घटले आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अभ्यासानुसार स्वच्छ भारत अभियानाच्या प्रसारामुळे 2014 ते 2019 या काळात कुपोषण आणि अतिसार यामुळे होणारे तीन लाखांहून अधिक मृत्यू टाळले गेले आहेत. एकंदरीतच स्वच्छ भारत मिशन हा कार्यक्रम यशस्वी झाल्याचे म्हणता येईल. मात्र ग्रामीण भागात ज्या ठिकाणी पाणी मुबलक प्रमाणात नाही त्याठिकाणी स्वच्छता मिशनच्या उपक्रमांना अपयश येत आहे.

Keywords-

स्वच्छ भारत मिशन

प्रस्तावना:-

स्वातंत्र्यापेक्षा देखील स्वच्छता महत्वाची आहे असे महात्मा गांधी यांचे मत होते. स्वच्छता ही केवळ निरोगी किंवा रोगमुक्त जीवन जगण्यासाठीच महत्वाची बाब नसून समाजात सन्मानपूर्वक जीवन जगण्यासाठी देखील अतिशय महत्वाची बाब आहे. स्वच्छता म्हणजे मानवी मलमूत्राची सुरक्षित विल्हेवाट, शौचालयाचा योग्य वापर आणि उघड्यावर शौचवास जाणे टाळणे होय. तसेच घन व द्रव कचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे होय. अस्वच्छता हे अनेक प्राणघातक रोगांचे प्राथमिक कारण आहे. स्वच्छतेच्या सुविधा नसल्यामुळे भूजल स्रोत दूषित होतात व त्याचा

गंभीर परिणाम मानवी आरोग्यावर दिसून येतो. व्यक्तीच्या जीवनात स्वच्छतेचे किती महत्व असते हे सिंधु संस्कृतीच्या पाऊलखुंनांवरून आपल्या लक्षात येईल. सिंधु संस्कृतीमधील नगर नियोजनामध्ये स्वच्छता यंत्रणांचे काळजीपूर्वक नियोजन केलेले दिसून येते. जगभरातील सर्व धर्म व संस्कृतींमध्येही स्वच्छतेला अत्याधिक महत्व दिलेले असले तरी अस्वच्छतेमुळे अनेक देशांच्या आर्थिक विकासाला खिळ बसल्याचे आपल्या निदर्शनास येईल. 19 व्या शतकात झालेल्या औद्योगिक क्रांतीमुळे जे अनियोजित शहरीकरण झाले त्याचा परिपाक म्हणून अस्वच्छतेत झालेली वाढ झाली असल्याचे अनेक अभ्यासकांनी उल्लेख केला आहे.

भारतातील स्वच्छता आणि कचरा व्यवस्थापन संबंधीच्या समस्या सोडविण्यासाठी पंतप्रधानांनी 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी 'स्वच्छ भारत मिशनची' सुरुवात केली. सर्वांसाठी स्वच्छता सुविधा निर्माण करणे तसेच उघड्यावर शौचवास मज्जाव करणे हा स्वच्छ भारत मिशनचा मूळ उद्देश होय. या मिशन अंतर्गत भारतातील प्रत्येक कुटुंबाला एक शौचालय बांधून देण्याचा निर्धार शासनाने केला होता. या मिशनअंतर्गत प्रत्येक व्यक्तीने स्वच्छतेसाठी वर्षातून किमान 100 तास द्यावेत असे आवाहन पंतप्रधानांनी जनतेला केले होते. केंद्रीय ग्रामीण विकास, पेयजल व स्वच्छता मंत्रालयाने प्रत्येक गावाला स्वच्छतेसाठी दरवर्षी 20 लाख रुपये देण्याचे आश्वासन देण्यात आले होते. तरीही भारतात मूलभूत स्वच्छता सेव सुविधांचा अभाव होता. भारताच्या स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षांनंतरही अनेक कुटुंब स्वच्छतेच्या मुलभूत सुविधांपासून वंचित आहेत. भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या 6 टक्के लोकांना अजूनही सुरक्षित स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याचा अभाव आहे. 54 टक्के लोक सुस्थापित स्वच्छता सेवा सुविधांपासून वंचित आहेत जमत वतहद्ध . त्यामुळे भारताला अस्वच्छतेपासून मुक्त करण्यासाठी तयार करण्यात आलेल्या या स्वच्छता कार्यक्रमाचे मूल्यमापन करण्याचे उद्देशाने सदर संशोधन कार्य हाती घेण्यात आले आहे.

संशोधनाचे उद्देश :

1. स्वच्छ भारत मिशनचे स्वरूप स्पष्ट करणे.
2. स्वच्छ भारत मिशनच्या उपक्रमांची चर्चा करणे.
3. स्वच्छ भारत मिशनसाठी केलेल्या निधीची तरतूद व उभारलेल्या स्वच्छता सुविधांचा आढावा घेणे.
4. स्वच्छ भारत मिशनच्या कार्यक्रमाचे मूल्यमापन करणे.

संशोधन पध्दती:-

सदर शोध निबंध हा पूर्णतः द्वितियक तथ्यांवर आधारित आहे. माहितीचे स्रोत म्हणून विविध संदर्भ ग्रंथ, शोध निबंध, संशोधन अहवाल, इंटरनेटवरील आकडेवारी यांचा वापर संशोधकाने केला आहे. प्राप्त माहितीचे वर्णनात्मक पध्दतीने विश्लेषण प्रस्तुत केले आहे.

स्वच्छ भारत मिशन कार्यक्रमाचे स्वरूप:-

स्वच्छ भारत मिशन हा कार्यक्रम देशातील स्वच्छतेचा स्तर वाढविण्यासाठी एक बहुआयामी दृष्टिकोन म्हणून 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी म. गांधी यांच्या जयंती दिनी सुरु करण्यात आला आहे. स्वच्छ भारत मिशन ही जगातील सर्वात मोठी स्वच्छता मोहिम मानली जाते. या अभियानांतर्गत केवळ शौचालये बांधण्यावरच लक्ष केंद्रीत केले गेले नाही तर समाजातील वर्तणूकीत बदल घडवून आणण्यावरही लक्ष दिले गेले आहे. ग्रामीण व शहरी भारत अस्वच्छता मुक्त करणे हा या अभियानाचा मूळ हेतू आहे. ग्रामीण भागात घन व द्रव कचरा व्यवस्थापन करून या भागाची स्वच्छतेची पातळी सुधारणे आणि गावातील लोकांना उघड्यावर शौचास मज्जाव करणे हे या कार्यक्रमाचे प्रधान हेतू आहेत. प्रत्येक घरात शौचालय निर्मितीसाठी या अभियानांतर्गत शासनाकडून आर्थिक मदतही केली जाते.

स्वच्छ भारत मिशनचे उद्देश:-

स्वच्छ भारत निर्माण करणे हे मुख्य उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी स्वच्छ भारत मिशनचे काही उद्दिष्टे ठरविण्यात आली होती ती खालील प्रमाणे-

1. स्वच्छतेला प्रोत्साहन देऊन उघड्यावर शौचास मज्जाव करणे व ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनात सुधारणा घडवून आणणे.
2. 2 ऑक्टोबर 2019 पर्यंत स्वच्छ भारताचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी ग्रामीण भागात स्वच्छतेला प्राधान्य देणे.
3. आरोग्य शिक्षण प्रदान करून शाश्वत विकासासाठी लोकांना जागरूक करणे व स्वच्छता सुविधा निर्माण करण्यासाठी पंचायत राज संस्थांना प्रवृत्त करणे.
4. पर्यावरणीदृष्टीने सुरक्षित आणि शाश्वत स्वच्छतेसाठी किफायतशीर आणि योग्य तंत्रज्ञानाला प्रोत्साहन देणे.
5. ग्रामीण भागात संपूर्ण स्वच्छतेसाठी वैज्ञानिक पध्दतीवर आधारित घन आणि द्रव कचरा व्यवस्थापनावर लक्ष केंद्रीत करणे आणि आवश्यक त्या ठिकाणी समुदाय व्यवस्थापित स्वच्छता प्रणाली विकसित करणे.
- 6- स्वच्छता उपक्रमांमध्ये सामाजिक समावेशनाचा अंतर्भाव करून विशेषतः उपेक्षित समुदायांच्या अंतर्भावास प्रोत्साहन देणे- (Guidelines for SBM- GRAMIN)

स्वच्छ भारत मिशनचे धोरण:-

स्वच्छ भारत मिशन हे एक व्यापक जनआंदोलन बनवून सर्वाना घर, कामाचे ठिकाण, गाव, शहर आणि परिसर

स्वच्छ करण्यासाठी एकत्रितपणे गुंतवणूक ठेवणे हे धोरण स्वीकारण्यात आले. सदर अभियानात स्वच्छता कार्यक्रमांच्या बाबतीत स्वातंत्र्य प्रदान करण्यात आले कारण स्वच्छता हा राज्याचा विषय असून राज्याच्या विशिष्ट गरजा लक्षात घेऊन त्यांच्या अंमलबजावणीचे धोरण, निधी व यंत्रणा वापरण्यावर लक्ष केंद्रीत करण्यात आले. जेणेकरून या अभियानाची प्रभावीपणे अंमलबजावणी होऊ शकेल.

स्वच्छ भारत मिशनच्या मुख्य धोरणात खालील बाबींचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

1. तळागाळातील वर्तणूक बदलाचे सघन उपक्रम राबविण्यासाठी जिल्ह्यांची संस्थात्मक क्षमता वाढवणे.
2. कार्यक्रम वेळेत राबविण्यासाठी आणि सामूहिक परिणामांचे मोजमाप करण्यासाठी या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करणाऱ्या एजन्सीच्या क्षमता मजबूत करणे.
3. समुदायांमध्ये वर्तणूक बदल उपक्रम राबविण्यासाठी राज्यस्तरीय संस्थांच्या कामगिरीला प्रोत्साहन देणे.

या मिशनमध्ये समाविष्ट उपक्रमांच्या अंमलबजावणीचा आराखडा तयार करण्यात आला. या आराखड्यात तीन महत्वाच्या टप्प्यांचा समावेश करण्यात आला. त्यात नियोजनाचा टप्पा, अंमलबजावणीचा टप्पा व तिसरा स्थिरता टप्पा यांचा समावेश होता.

स्वच्छ भारत मिशन कार्यक्रमाची प्रगती:-

म. गांधींच्या जयंती दिनी सुरु करण्यात आलेले स्वच्छ भारत मिशन ही भारतातील सर्वात मोठी स्वच्छता मोहिम होती. कारण 2014 मध्ये भारतातील सुमारे 100 दशलक्ष ग्रामीण आणि सुमारे 10 दशलक्ष शहरी कुटुंबे स्वच्छता गृहांपासून वंचित होती. 564 दशलक्ष पेक्षाही अधिक म्हणजे अर्ध्या लोकसंख्येच्या जवळपास लोक अजूनही उघड्यावर शौचास बसत होती. स्वच्छ भारत मिशनद्वारे 2014 पासून देशभरात 11 कोटीहून अधिक शौचालये बांधली गेली आहेत तसेच 262302 ग्रामपंचायती व 601526 गावे उघड्यावर शौचमुक्त घोषित करण्यात आली आहेत. 2014 पासून शौचालय बांधण्याचे प्रमाण हे 61.24 टक्के इतके वाढले आहे. (Ministry of Jal Shakti)

या अभियानांतर्गत पात्र लाभार्थ्यांला वैयक्तिक घरात शौचालय बांधण्यासाठी 12,000 रुपयांची मदत केली जाते. तसेच पाणी साठवणुकीच्या तरतूदीसाठी संरक्षण दिले जाते. वैयक्तिक शौचालय बांधण्यासाठी केंद्राकडून 60 टक्के रक्कम केंद्राकडून तर राज्याकडून 40 टक्के रक्कम प्रदान करण्यात येते. ईशान्येकडील राज्ये व जम्मू काश्मिर तसेच विशेष श्रेणी राज्यांसाठी केंद्राचा वाटा हा 90 टक्के इतका असून राज्याला केवळ 10 टक्के रकमेची तरतूद करावी लागते. याशिवाय इतर स्रोतांकडून प्राप्त अतिरिक्त योगदानही गृहित धरले जाते. खालील सारणीत 2015 ते 2019 पर्यंत स्वच्छ भारत मिशनसाठी केलेल्या आर्थिक तरतूदीचा तपशील दर्शविण्यात आलेला आहे.

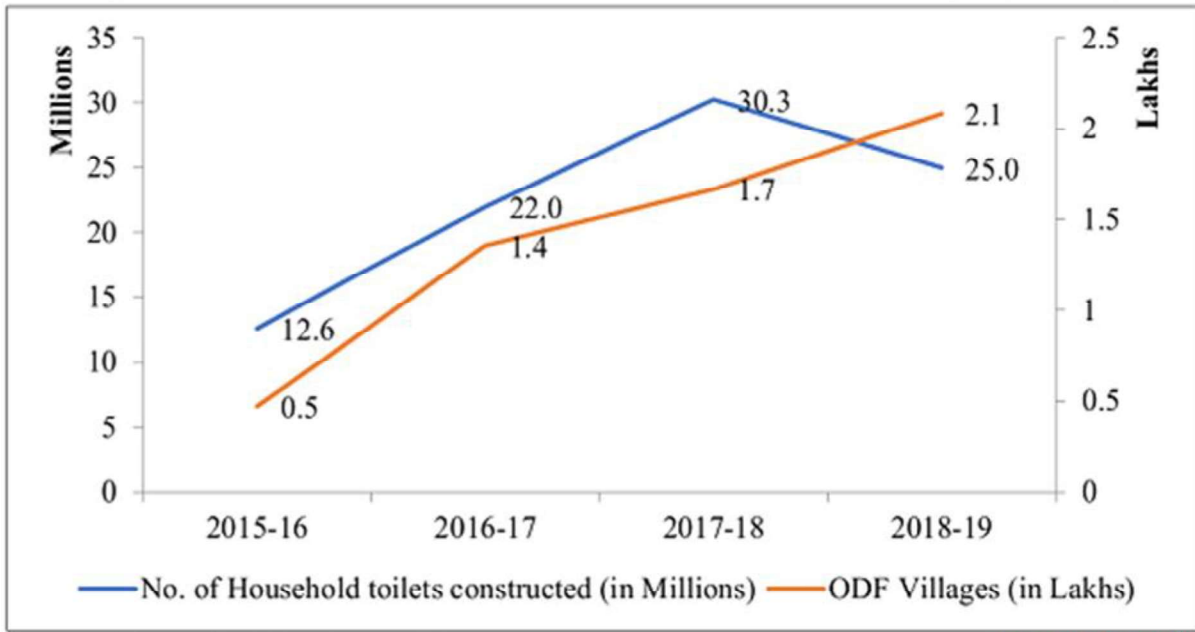
सारणी क्र. 01

स्वच्छ भारत मिशनसाठी निधीची तरतूद व वाटप

वर्ष	निधी वाटप	रु(कोटीमध्ये) निधी वाटप	निधी वाटपाची टक्केवारी
2014-15	2850.00	2730.30	95.8
2015-16	6525.00	6363.00	97.51
2016-17	10513.00	10272.00	97.70
2017-18	16948.27	16610.90	98.00
2018-19	14478.10	12932.96	89.30

स्रोत- पेयजल आणि स्वच्छता मंत्रालय
वरील सारणीचे निरीक्षण करता असे निदर्शनास येते की, स्वच्छ भारत मिशन अंतर्गत 2014-15 पासून एकूण

Figure 1: Number of household toilets constructed and ODF villages (2015-19)

Source: Ministry of Drinking Water and Sanitation

www.taxguru.in

वरील आलेखाचे निरीक्षण केल्यास असे दिसून येते की, 2014 मध्ये स्वच्छ भारत मिशनची सुरुवात झाल्यापासून दरवर्षी स्वच्छतागृह बांधण्याचा व गावे हागणदारी मुक्त होण्याचा आलेख वाढता आहे. 2015-16 या वर्षात 12.6 लाख स्वच्छतागृहे बांधली गेली तर 0.5 लाख गावे हागणदारीमुक्त झाली. स्वच्छतागृह निर्माणाचे व गाव हागणदारीमुक्त होण्याचे ध्येय पूर्णत्वास जात असल्यामुळे 2018-19 मध्ये हा आलेख खाली आलेला दिसतो. 2018-19 मध्ये 25 लाख स्वच्छतागृहांचे निर्माण झाले तर 2.1 लाख खेडे हागणदारीमुक्त झाली आहेत. राष्ट्रीय ग्रामीण स्वच्छता सर्वेक्षण (NAR) 2018-19 मध्ये असे आढळून आले की, ग्रामीण भागातील 96.5% कुटुंबे ही शौचालयाची सुविधा वापरतात. मोठ्या प्रमाणावर स्वच्छतागृहांच्या निर्माणामुळे व गावे उघड्यावर शौच करण्यापासून मुक्त झाल्यामुळे त्याचा परिणाम लोकांच्या आरोग्यावर होऊ लागलेला आपणास दिसून येतो.

स्वच्छ भारत मिशनचा आरोग्यवरील परिणाम:-

51,314.30 कोटी रूपयांचे वाटप करण्यात आले असून त्यापैकी 48,909.2 कोटी ,95%:द्ध रूपये प्रदान करण्यात आलेले आहेत. भारत सरकारच्या प्रयत्नांचा भाग म्हणून भारताचा 98.9 टक्के भाग या योजनेमध्ये समाविष्ट करण्यात आला असून 2014 पासून 11 कोटीच्या वर शौचालये बांधली गेली आहेत. भारतात या योजनेतर्गत दरवर्षी 3 कोटीहून अधिक शौचालये बांधली जात आहेत. उघड्यावर शौच करण्यापासून गावांना मुक्त करणे हे स्वच्छ भारत मिशनचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. गावातील घन व द्रव कचऱ्याची वैज्ञानिक पध्दतीने विल्हेवाट लावली जात आहे. 2015 पासून अनेक गावे उघड्यावर शौच करण्यापासून मुक्त झालेली आहेत. त्याची प्रगती खालील आलेखात दर्शविण्यात आलेली आहे.

स्वच्छ भारत मिशनच्या अंमलबजावणीमुळे भारताच्या आरोग्य निर्देशांकात सुधारणा झाल्याचे दिसून येते. याशिवाय बालमृत्यूचे प्रमाण एकदम कमी झालेले दिसते. अतिसार हे भारतातील पाच वर्षाखालील मुलांच्या मृत्यूचे प्रमुख कारण होते. अतिसार हा आजार सहसा आतड्यांमधील संसर्गामुळे होतो. हा आजार विषाणूजन्य व परजीवी जीवांमुळे होतो. या आजाराचा संसर्ग दूषित अन्न किंवा पिण्याच्या पाण्याद्वारे किंवा अस्वच्छतेचा परिणाम असतो. हा आजार संसर्गजन्य असतो. सुरक्षित पिण्याचे पाणी, स्वच्छतेचा वापर आणि हात साबणाने वारंवार धुणे यामुळे अतिसाराचा प्रादुर्भाव कमी केला जाऊ शकतो. भारतात 2013 मध्ये सुमारे 11 टक्के बालमृत्यू हे अतिसारामुळे झाले होते. मात्र स्वच्छता अभियानाच्या परिणामस्वरूप गेल्या काही वर्षांमध्ये अतिसारामुळे बालमृत्यू होण्याचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या घटले आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अभ्यासानुसार स्वच्छ भारत अभियानाच्या प्रसारामुळे 2014 ते 2019 या काळात

कुपोषण आणि अतिसार यामुळे होणारे तीन लाखांहून अधिक मृत्यू टाळले गेले आहेत. स्वच्छ भारत मिशन अभियान सुरु झाले तेव्हा 2014 मध्ये अंदाजे वर्षभरात 199 दशलक्ष अतिसाराची रुग्ण आढळली होती त्याचे प्रमाण हळूहळू कमी होत जाऊन 2019 पर्यंत स्वच्छता सुविधांचा वापर वाढल्यामुळे अतिसाराचे रुग्ण जवळजवळ नाहीसे होत गेलेली दिसतात. (WHO)

सारांश-

भारत एक विकसनशील देश असून भारतापुढे अनेक समस्या आहेत. अलिकडच्या काळात अस्वच्छतेच्या समस्येमुळे देशाच्या प्रगतीला खिळ बसली होती. भारतात स्वच्छता सोईच्या अभावी बहुतांश लोक उघड्यावर शौच करतात त्यामुळे भूजल स्रोत दूषित होतात शिवाय घन व द्रव कचऱ्याची योग्य विल्हेवाट न लावल्यामुळे त्याचाही मानवी आरोग्यावर विपरित परिणाम होतो. भारतातील स्वच्छता आणि कचरा व्यवस्थापन संबंधीच्या समस्या सोडविण्यासाठी पंतप्रधानांनी 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी 'स्वच्छ भारत मिशनची' सुरुवात केली. सर्वांसाठी स्वच्छता सुविधा निर्माण करणे तसेच उघड्यावर शौचवास मज्जाव करणे हा स्वच्छ भारत मिशनचा मूळ उद्देश होय. या मिशन अंतर्गत भारतातील प्रत्येक कुटुंबाला एक शौचालय बांधून देण्याचा निर्धार शासनाने केला होता. स्वच्छ भारत मिशनचा लोकांच्या थेट आरोग्यावरही चांगला परिणाम झाल्याचे दिसून आले आहे.

संदर्भ सूची-

1. India's water and sanitation crisis-
<https://water.org/our-impact/where-we-work/india/>

2. Government of India. (2017). Guidelines for SWACHH BHARAT MISSION GRAMIN, Ministry of Drinking water and Sanitation, Page 02
3. Department of Drinking Water and Sanitation, Ministry of Jal Shakti - <https://sbmarchive.ddws.gov.in/sbmreport/home.aspx>
4. Health gains from the Swachh Bharat initiative-
<https://www.who.int/india/news/detail/27-07-2018-health-gains-from-the-swachh-bharat-initiative>
Dalberg. 2019. "Summary Report: Assessment of ODF Environments on Faecal Contamination of Water, Soil, and Food."
5. UNICEF. 2019. "Assessment of IEC Activity-Swachh Bharat Mission (Gramin) 2014-19."
6. Ministry of Drinking Water and Sanitation. Government of India. 2017. "The Sanitation Health Impact Assessment Study."